

Верховний
Суд

Необґрунтовані активи як новий інститут права

Євген Петров

Суддя Верховного Суду
в Касаційному цивільному суді

22 квітня 2026 року

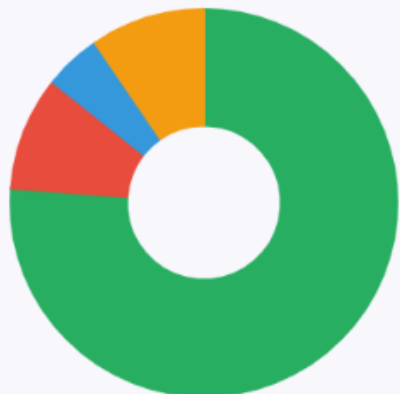
Цивільна конфіскація не є українським ноу-хау. У праві ЄС вона застосовується до активів особи, засудженої за кримінальне правопорушення, що могло призвести до економічної вигоди, та за злочини, які навряд чи здійснювалися один раз. Суд може прийняти рішення щодо такого заходу, коли він доходить висновку, що відповідне майно є результатом кримінальних дій (базуючись на обставинах справи та наявних доказах, наприклад, якщо вартість власності порушника диспропорційно вища його законного доходу). При цьому **тягар доведення покладено на порушника**, якого визнано винним за серйозне кримінальне порушення і який має довести законний характер набуття власності.

- До держав, у яких передбачена конфіскація активів поза кримінальним судочинством, належать, зокрема, Австралія, Велика Британія, Ізраїль, Ірландія, Канада, Ліхтенштейн, Литва, Південно-Африканська Республіка, Словенія, Таїланд, Фіджі, Філіппіни, Швейцарія.

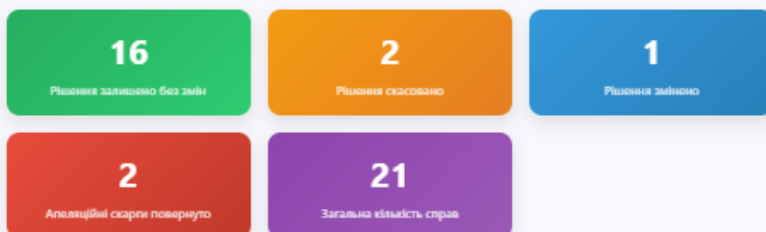
- Директива ЄС 2014/42/EU про замороження і конфіскацію засобів здійснення злочинів і доходів, набутих у злочинний спосіб (стосується корупції, відмивання грошей і деяких інших серйозних фінансових злочинів, контрабанди наркотиків та торгівлі людьми, тероризму, сексуальних злочинів проти дітей тощо), передбачає здійснення розширеної конфіскації, конфіскації без судового рішення, проведення конфіскації майна третіх сторін, а також замороження активів без постанови суду.

Рішення Апеляційної палати ВАКС

Результати розгляду 21 справи за апеляційними скаргами

Рішення залишено без змін Рішення скасовано Рішення змінено Апеляційні скарги повернуто

Деталі скасованих рішень:

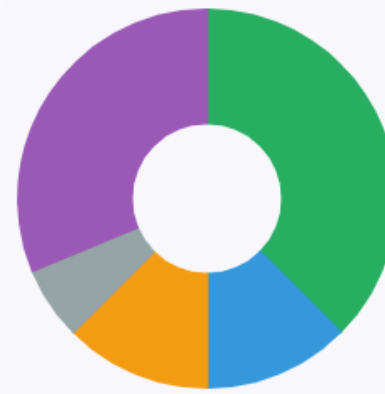
1 справа: Рішення ВАКС скасовано, постановлено нове рішення, яким позов про визнання необгрунтованим активу та стягнення його в дохід держави задоволено

1 справа: Рішення ВАКС скасовано, постановлено нове рішення, яким у задоволенні позову про визнання необгрунтованим активів та їх стягнення в дохід держави відмовлено

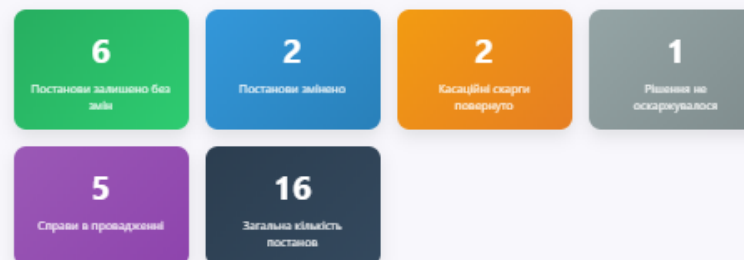
* 76% рішень першої інстанції залишилися без змін, що свідчить про високу якість рішень ВАКС

Касаційний перегляд постанов

Результати розгляду 16 постанов Апеляційної палати ВАКС

Залишено без змін Змінено Касаційні скарги повернуто Не оскаржувалося В провадженні

Стан розгляду касаційних справ

68,75% завершено

Розглянуто:
11 справ (68,75%)

В провадженні:
5 справ (31,25%)

З розглянутих справ: 6 залишено без змін, 2 змінено, 2 повернуто, 1 не оскаржувалося

* Касаційна інстанція залишила без змін 54,5% з оскаржених постанов (6 з 11 розглянутих)

Цивільний кодекс визначає презумпцію правомірності набуття права власності. Право власності набувається на підставах, що не заборонені законом, зокрема із правочинів. Право власності вважається набутим правомірно, якщо інше прямо не впливає із закону або незаконність набуття права власності не встановлена судом.

Передумовами та матеріальними підставами для захисту права власності у судовому порядку є наявність підтвердженого належними доказами права власності позивача щодо майна, а також підтверджений належним доказами факт порушення (невизнання або оспорювання) цього права.

Ураховуючи, що відповідно до статті 328 ЦК України набуття права власності - це певний юридичний склад, з яким закон пов'язує виникнення в особи суб'єктивного права власності на певні об'єкти, суд повинен встановити, з яких саме передбачених законом підстав, у якій передбачений законом спосіб позивач набув право власності на спірний об'єкт і чи підлягає це право захисту в порядку, визначеному позивачем.

(Постанова КГС ВС № [911/1902/19](#))

- «Активи» для цілей глави 12 ЦПК України означає грошові кошти (у тому числі готівкові кошти, кошти, що перебувають на банківських рахунках чи на зберіганні у банках або інших фінансових установах), інше майно, майнові права, нематеріальні активи, у тому числі криптовалюти, обсяг зменшення фінансових зобов'язань, а також роботи чи послуги, надані особі, уповноваженій на виконання функцій держави чи місцевого самоврядування.

- Політико-правовий підхід допускає існування різних конструкцій конфіскації. Як наслідок, у світовій практиці сформувалося дві різновиди конфіскації: проти особи (особиста конфіскація, *in personam*); проти речі (речова конфіскація, *in rem*). Традиційно зазначені різновиди *in personam* конфіскації розмежовуються:

- процедурою вилучення майна: конфіскація застосовується в кримінальному судочинстві (або в тому яке кваліфікується як кримінальне), а *in rem* - в цивільному судочинстві.

- стандартами доказування, які застосовуються: для конфіскації *in personam* має застосовуватися кримінально-правовий стандарт «поза розумним сумнівом» (*beyond reasonable doubt*). Натомість в конфіскації *in rem* використовується стандарт «баланс ймовірностей» (*balance of probabilities*).

- Українська модель конфіскації in rem отримала своє вираження в конструкції «необґрунтовані активи», що мають досить нетиповий правовий режим.
- Такий специфічний правовий режим, по-перше, проявляється в досить суттєвих особливостях правового регулювання.
- Правове регулювання конструкції необґрунтованих активів відбувається частково в: ЦК України (ч. 5 ст. 258, ч. 7 ст. 261, ч. 2 ст. 328, п. 12 ч. 1 ст. 346, ч. 6 ст. 1032); ЦПК України (зокрема, абз. 2 ч. 2 ст. 81, ч. 4 ст. 89, глава 12), причому із специфічним відсиланням до КК України та Закону України «Про запобігання корупції»; Законі України «Про запобігання корупції» (зокрема, ч. 2 ст. 69).

При цьому, Законодавець застосував досить «специфічну» законодавчу техніку, оскільки:

матеріально-правове регулювання необґрунтованих активів в більшій мірі здійснюється на **рівні процесуального Закону, а не в ЦК України;**

сам інструментарій (активи, набуття активів, необґрунтовані активи, законні доходи) **повністю неузгоджений із ЦК України**, що містить тільки фрагментарне регулювання певних аспектів позовної давності, кваліфікацію рішення про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави як спростування презумпції правомірності набуття права власності та підстави припинення права власності.

За загальним правилом, ЄСПЛ не визнає цивільну конфіскацію активів поза кримінальним провадженням порушенням права власності, якщо держава дотримується принципів законності, легітимності та пропорційності і на практиці забезпечує процесуальні права власників активів справи «М. проти Італії», «Оторіно проти Італії», «Аркурі проти Італії», «Рієла та інші проти Італії», «Батлер проти Сполученого Королівства», «Уолш проти Сполученого Королівства», «Гогітідзе та інші проти Грузії»).

ЄСПЛ визнає допустимим конфіскацію майна, що належало членам родини винного (незалежно від його засудження) за таких обставин:

1) знання про незаконне походження майна;

2) неможливість пояснити походження майна;

3) вид злочину (тяжкість злочину);

4) з'ясування, чи не є третя сторона фіктивним власником (рішення від 10 квітня 2012 р. у справі «Силицькиєне проти Литви»). ЄСПЛ звертає увагу на те, що постанова про конфіскацію не є встановленням вини за злочин (п.п. 53, 54 рішення). У п.п. 63, 65, 67 рішення ЄСПЛ зауважив, що конфіскація переслідує законну мету у загальних інтересах і ґрунтується на доказах придбання конфіскованих активів за рахунок реінвестування незаконних доходів злочинної організації.

Питання збору доказів:

1) Законом не передбачена необхідність встановлення певних підстав для ініціювання процесу виявлення необґрунтованих активів та початку збору відповідних доказів уповноваженими органами

• 2) Суд також відхиляє доводи апелянта щодо ототожнення такого способу збору доказів із НСРД: (а) НСРД передбачає збір інформації в режимі реального часу та таємно, у цій справі не було таємності і інформація збиралася про минулі події + (б) ті гарантії, які встановлені для здійснення НСРД, є вищими в порівнянні з процедурою збору доказів для цивільної конфіскації, тому що НСРД використовується для притягнення особи до найсуворішої відповідальності – кримінальної (у цій справі не йдеться про такі суворі санкції, тому і не потрібні такі високі стандарти)

• 3) В НАБУ відсутні документи (інструкції, порядки тощо), якими регулюється порядок призначення детективів, регламентовано процес збору, зберігання обліку інформації та/або документів у процедурах по вжиттю заходів по виявленню необґрунтованих активів та збору доказів їх необґрунтованості та розрахунку різниці вартості між вартістю таких активів та законними доходами відповідної особи.

• Це не може свідчити про недопустимість наданих позивачем доказів, оскільки жодними положеннями закону не передбачена необхідність такої додаткової регламентації таких суспільних відносин

Питання збору доказів:

- (4) необхідно встановлювати *реальну (фактичну), а не умовну фінансову спроможність* відповідача на придбання активу (активи... «були набуті за рахунок законних доходів» (ст.291 ЦПК), а не «могли бути набуті»)
- (5) задекларовані доходи різних періодів НЕ можуть додаватися між собою для цілей перевірки обґрунтованості активу за вартісним критерієм (доходи різних років не складаються, адже вони або трансформуються в активи, які підлягають декларуванню у наступному періоді, або витрачаються на покупки допорогового значення);
- (6) умовні (номінальні) доходи або абстрактна «потенційна можливість заробітку» не враховуються.

Правові висновки.

Законодавець не здійснює конструювання правового режиму необґрунтованих активів через використання конструкції недійсності. З урахуванням сутності та призначення конструкції недійсності правочину вона не розрахована на її використання при визнанні необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави.

Оскільки в цьому разі достатньо спростувати презумпцію правомірності набуття права власності (ч. 2 ст. 328 ЦК України).

Визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави (п. 12 ч. 1 ст. 346 ЦК України) є підставою припинення права власності, а чинне законодавство не містить особливостей стягнення в дохід держави активів, визнаних необґрунтованими, якщо звертається стягнення на сам актив (зокрема, майно, майнові права), а не його вартість. Тому вартість набуття у власність такого активу особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, має значення для кваліфікації такого активу як необґрунтованого, а не для звернення стягнення його в дохід держави.

У зв'язку з цим, якщо звертається стягнення безпосередньо на необґрунтований актив (зокрема, майно, майнові права), у резолютивній частині судового рішення не потрібно зазначати його вартість або визначати певну суму грошових коштів, в межах якої має бути звернено стягнення на майно. (Постанова КЦС ВС від 20 червня 2024 року у справі № [991/5169/23](#)).

•ІНШІ ВИСНОВКИ З СФОРМОВАНОЇ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ:

- (1) має бути ефективним та пропорційним, відповідати легітимній меті (стягнути лише необґрунтований актив та залишити у власності законні доходи – це суттєво залежить від методології обрахунку необґрунтованого активу (орієнтація на баланс періоду чи на конкретний актив))
- (2) в умовах визнання цілого активу необґрунтованим, вірним є стягнення не вартості активу, а самого активу, зазначати «в межах вартості» не слід
- (3) в іншому випадку (частково необґрунтований та неможливість виділення частини) стягується відповідна вартість
- (4) солідарного стягнення не застосовується, необхідно визначати частки при множинності відповідачів та стягненні вартості
- (5) стягувати необґрунтовані активи можна як у національній валюті України, так і в іноземній валюті.

• Особливості зазначеної категорії справ.:

- (1) знижений стандарт доказування «переваги доказів» (частина 4 статті 89 ЦПК)
- (2) специфіка доказування (спростування) фактів (версій) сторін, яка в багатьох випадках стосується дослідження тривалої історії накопичення активів, що часто виходять за межі загальних строків давності та об'єктивно може бути пов'язана із втратою (зіпсуттям, відсутністю необхідності збереження) документів, інших матеріалів, які могли б бути використані як докази, зниженням рівня достовірності (якості) спогадів потенційних свідків тощо
- (3) характер доказів, що часто передбачають розкриття інформації про сімейні, дружні та інші тісні відносини, стиль життя, витрати та інші обставини особистого характеру, тобто втручання у приватне життя відповідачів та інших осіб (родичів, близьких, друзів тощо)
- (4) вагомістю наслідків, яких може зазнавати відповідач, як цивільно-правового характеру (припинення права власності на активи, стягнення відповідної суми коштів), так і дисциплінарного та іншого характеру (звільнення з посади, внесення відомостей до Єдиного державного реєстру осіб, які вчинили корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення – абзац 3 частини 2 статті 65-1, стаття 59 Закону України «Про запобігання корупції» тощо).

•Особливості зазначеної категорії справ.:

•(5) ЦПК обмежує можливість пред`явити позов до активу, який набутий до 28.11.2019, проте жодних таких обмежень щодо дати набуття грошових коштів, які використані для набуття такого активу, Закон не містить.

•(6) плин строку позовної давності слід відраховувати з моменту коли:

•(1) держава довідалась чи могла дізнатися про здійснення фактичного контролю над активом з боку суб`єкта (у межах кримінального провадження, за результатами моніторингу способу життя, інших спеціальних перевірок чи процедур тощо)

•(2) актив формально перейшов у власність суб`єкта (залежно від того, що відбулось раніше)

•З цього моменту має відраховуватися чотирирічний строк позовної давності і подальша трансформація такого необґрунтованого активу у нові необґрунтовані активи (без збільшення їх вартості) не перериває такий строк давності та не створює новий строк позовної давності від дати набуття нового необґрунтованого активу.

- В рішенні по справі 991/3346/23 ВАКС виснував, що специфікою законодавчого регулювання цивільної конфіскації є те, що у процесуальній нормі **закріплена «презумпція необґрунтованості активів»**: суд визнає необґрунтованими активи, якщо на підставі поданих доказів не встановлено, що активи або грошові кошти, необхідні для придбання активів, щодо яких подано позов про визнання їх необґрунтованими, були набуті на законній підставі. Ця презумпція є спростованою, в процесі судового розгляду тягар доказування перекладається на відповідача, у якого виникає обов'язок довести законність набуття активу або спростувати зв'язок з цим активом чи його необґрунтованість.
- **Особливістю нормативного врегулювання цивільної конфіскації є те, що у процесуальній (а не матеріально-правовій) нормі закріплена презумпція необґрунтованості активів**
- Слід звернути увагу, що чітко визначений алгоритм встановлення обставин.

Дискусійність питання щодо презумпції необґрунтованості активів

- **Найбільш дискусійними є питання:**
- 1) покладання на відповідача обов'язку доводити свою невинуватість (набуття активів обґрунтовано) та звільнення позивача від обов'язку доводити незаконність набуття майна, щодо якого заявлені позовні вимоги;
- 2) застосування такої конфіскації до суб'єктів, які не скоювали публічних правопорушень (у контексті пропозицій розширити перелік підстав такої конфіскації).

Проти цивільної конфіскації наводяться такі аргументи:

- 1) зміна виду провадження з кримінального на цивільне зменшує гарантії особи та змінює правила доказування, у тому числі порушує презумпцію невинуватості;
- 2) відсутність необхідності доводити у суді зв'язок активів із конкретним корупційним злочином і вину осіб у його вчиненні;
- 3) подвійне покарання;
- 4) порушення права не свідчити проти себе;
- 5) порушення майнових прав;
- 6) не були внесені зміни до норм ЦК України з питань вилучення майна, що не сприяє правовій визначеності;
- 7) дублювання більш широкої процедури кримінально-правової спеціальної конфіскації, визначеної у КПК України, що стосується багатьох видів злочинів (а не лише корупційних і легалізації майна) як засуджених осіб, так і звільнених від кримінальної відповідальності, як необґрунтованих активів, так і інших видів майна;
- 8) наповнення ЦПК України нормами матеріального права руйнує класичні уявлення про побудову і призначення його як процесуального нормативного акта.
- 9) крім того, виникає питання щодо необхідності захисту прав добросовісних набувачів майна, яким розпорядився відповідач, що не знайшло законодавчого врегулювання у статтях 290–292 ЦПК України.

10) Не вирішено процесуальне питання статусу у справі «пов'язаної особи». Оскільки позов має на меті припинення права власності, тому належним відповідачем **завжди є власник майна**, а особа, яка має право користування чи розпорядження майном, може залучатися співвідповідачем чи третьою особою, що не заявляє самостійних вимог щодо предмета позову, на боці відповідача. Але якщо співвідповідачем, то слід звернути увагу, що законом не встановлено випадків **виникнення солідарного зобов'язання для стягнення необґрунтованих активів** у дохід держави чи вартості таких активів (Постанова Верховного Суду від 4 жовтня 2023 року у справі № 991/2396/22 (провадження № 61-8529св23))

11) Законодавчі зміни «верхнього порогу» цивільної конфіскації та «нижнього порогу» кримінального незаконного збагачення:

- проблема дії закону у часі
- можливість трансформації кримінального переслідування в позов про визнання активу необґрунтованим
- наявність активів, придбаних як до, так і після цих змін

NB! Як висновок:

- 1) необхідна корекція законодавства, яке регулює процедуру визнання необґрунтованих активів та стягнення їх в дохід держави;
- 2) In rem можливо розглядати як додатковий обов'язок/обмеження для осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування;
- 3) ЄСПЛ зауважує, що існують загальноєвропейські та всесвітні правові стандарти та відсутні причини вважати конфіскацію непропорційним заходом, навіть за відсутності обвинувального вироку. Є законним надання переваги доказам недостатності законного доходу відповідачів для придбання майна. Докази достатньої або високої ймовірності незаконного походження разом із неспроможністю власника довести протилежне визнані достатньою підставою для визначення пропорційності за ст. 1 Протоколу 1.

Верховний
Суд

Дякую за увагу!

- Петров Є.В., суддя КЦС ВС, д.ю.н., професор
- Верховний Суд, вул. П. Орлика, 8, м. Київ, 01043,
 - КЦС ВС пр. Повітрофлотський, 28
 - <http://supreme.court.gov.ua>,
 - petrov.e@supreme.court.gov.ua
 - www.facebook.com/petroff_xp
 - +380632484045